

BUGÜNKÜ UYGUR TÜRKÇESİNDE BİRLEŞİK FİLLER

Hatice YİĞİTBAŞI

Bugünkü Uygur Türkçesi (Doğu Türkistan ve Kazakistan'da) aşağı yukarı 15 milyon kişi tarafından ana dili olarak konuşulmaktadır¹. Hem Çin, hem de Kazakistan'da çok sayıda kitap ve dergi Uygur Türkçesi olarak basılmakta, bu dilde radyo ve televizyon yayınları yapılmaktadır. Ayrıca Doğu Türkistan'da ve Kazakistan'daki okullarda eğitim dili olarak kullanılmaktadır. Bugünkü Uygur Türkçesi gerek konuşan insan sayısı, gerekse taşıdığı önem bakımından önde gelen Türk lehçelerinden birisidir.

Uygur Türkçesi, Türk dilleri sınıflandırmalarında Özbekçe ile birlikte genellikle Doğu Türkçesi grubu içinde yer alır. Uygur Türkçesine en yakın dil Özbek Türkçesidir..

Uygur Türkçesinin ağızları ise genelde üç grupta toplanır; a) Güney grubu: Kaşgar, Yarkent, Hotan, b) Kuzey grubu: İli, Kuça Turfan Tarançı, c) Lobnor. Bazı bilim adamlarınca Uygur Türkçesinin bir ağızı olarak kabul edilen Salar diğerleri tarafından Sarı Uygur Türkçesi ve Dolan ile birlikte ayrı bir şive olarak kabul edilir. Kazakistan'daki Uygurların dili ise Tarançı ağızıdır.

Bugün Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurlar Arap alfabesini, Kazakistan'daki Uygurlar ise Kiril alfabesini kullanmaktadırlar.

Birleşik Fiiller Türkçesinin eskiden beri karmaşık olan bir yönüdür.

Bugünkü Uygur Türkçesindeki birleşik fiiller Türkiye Türkçesindekinden daha zengindir. Fiillerdeki bu birleşik şekiller Uygur Türkçesinde çok geniş bir kullanım sahasına sahiptir.

Birleşik fiil konusu, Türk dili ile ilgili çalışmalar yapan çeşitli ilim adamlarınca farklı şekilde değerlendirilmiştir.

Rıdvan Öztürk *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil* adlı kitabında, esas itibariyle Uygur Türkçesindeki birleşik fiilleri yapı bakımından iki ana grupta toplar. 1. Bir tarafı isim, bir tarafı fiil olan birleşik fiiller, 2. İki tarafı da fiil olan birleşik fiiller;²

¹ Nicad Tohniyaz, Macaristan'da yaşayan Doğu Türkistan Türklerinden, 2000.

² Rıdvan Öztürk, *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK yayınları: 680, Ankara, 1997, s. 97-101.

Jean Deny, *Türk Dili Grameri*'nde, "et-, eyle-, kıl-, buyur-, ol-, olun" yardımcı fiilleriyle bir isimden meydana gelen fiillere "mürekkebi fiil" adını verir³.

Deny, sıfat ve zarf-fiillerle yapılan "yazar ol-, yazmış ol-, yazacak ol-, ağlamalı ol-, seve bil-, yazı yer-, düşe yaz-, görüp dur-, baka kal-," gibi fiilleri ise "complexe (karmaşık)" fiiller olarak değerlendirir⁴.

Zeynep Korkmaz, "Türkiye Türkçesinde İktidar ve İmkân Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri" adlı makalesinde⁵ yardımcı fiilleri iki kısma ayırmaktadır: "Yardımcı fiilleri iki bölüme ayırmak mümkündür. Bunlardan bir kısmı, bir isim ile birleşerek onu fiilleştiren ol-, i-, er- ve tur- gibi gerçek yardımcı fiillerdir. Diğer bir kısım ise, aslında bir esas fiil olduğu hâlde, yavaş yavaş bu özelliğini kaybedip, esas fiile bazı anlam incelikleri katmak suretiyle, yardımcı fiil hâline gelmiş bulunan fiillerdir. Böyle ayrı iki fiil şeklinin birleşmesinden meydana gelen, fakat anlamca birbirine sıkı sıkıya bağlı bulunan ve bir tek oluşu gösteren fiillere "fiil birleşmeleri" adını veriyoruz" demektedir⁶.

Yazar, aynı makalesinde bir esas fiille bir tasvir fiilden meydana gelmiş birleşik fiilleri etraflı olarak değerlendirmektedir.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*'nde fiilleri iki kısımda inceler. "et-, eyle-, ol-, bulun-, yap-," yardımcı fiillerinin isimlerle ve sıfat-fiillerle meydana getirdiği birleşik fiilleri ilk grupta; "bil-, ver-, gel-, gör-, dur-, kal-, yaz-, koy-" yardımcı fiillerinin ünlü zarf-fiil (nadiren -ıp, ip, zarf fiili) ekini almış fiil şekilleriyle meydana getirdiği fiilleri de ikinci grupta değerlendirir⁷. Ergin'e göre, ünlü zarf-fiilleriyle teşkil edilen birleşik fiilleri müstakil fiillerden ayırmanın şaşmaz ölçüsü "gerundiumun arkasından gelen fiilin manasına bakmaktadır." Eğer o fiil kendi manasıyla kullanılmışsa, zarf almış müstakil fiilden ibarettir. Yok eğer o fiil manası ile değil de çekim unsuru olarak vazife görüyorsa yardımcı fiildir ve orada birleşik fiil vardır. Birleşik fiilde grubun manasının gerundiumun manasına dayandığının, yardımcı fiilin mana ile ilgili bir vazife görmediğinin esas olduğu hiçbir zaman unutulmamalıdır⁸.

Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*'nde "birleşik fiil tabanları" nı üçe ayırır: "1. Zarf öbeği kalıbında olanlar: İleri sür-, geri kal-, hoş gör-, vb. 2. Çekim öbeği kalıbında olanlar: Yağmur yağ-, şafak sök-, gözü karar- vb. 3. Bağlama öbeği kalıbında olanlar: Sayıp dök-, yiyip iç-, tellemek pulla- vb."⁹ Banguoğlu, bil-, ver-, dur-, kal-, gör-, gel-, yaz-, yardımcı fiilleriyle -e, -i zarf-fiillerinin meydana getirdiği fiilleri de

³ Jean Deny, *Türk Dili Grameri*, (Tercüme eden: Ali Ulvi Elöve), İstanbul, 1941, s. 476-479.

⁴ Deny 1941: 107.

⁵ Zeynep Korkmaz, "Türkiye Türkçesinde İktidar ve İmkân Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri" TDAY, 1959 s. 107-124.

⁶ Korkmaz, 1959 s. 107.

⁷ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, İstanbul 1962, s. 364-366.

⁸ Ergin, 1962: 366.

⁹ Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Baha Matbaası, İstanbul 1974, s. 310-318.

"birleşik fiil tabanları" saymakla beraber bunları, "tasviri fiiller" adı altında ayrı bir bahis olarak ele alır¹⁰.

Yazar, "birleşik fiil tabanları", "kelime yapımı" bahsinde ele aldığı hâlde, "tasvir fiilleri"ni "kelime çekimi" bahsinin "fiil" kısmında değerlendirir. Aynı yazar, "görmüş ol-, gider ol-, gelmez ol-," gibi, "sıfat-fiiller" ile "ol-" fiilinin meydana getirdiği fiilleri ise birleşik fiilden ayırarak, bunları "karmaşık fiiller" adı altında yine kelime çekimi bahsinde ele alır¹¹.

Kaya Bilgegil, *Yeni Türk Dilbilgisi*'nde, birleşik fiilleri, "yardımcı fiiller ve onlarla teşkil olunan birleşik fiiller", "iki fiilin birleşmesiyle teşkil olunan fiiller" ve "kaynaşma yoluyla teşkil edilen birleşik fiiller" olarak üç bölümde inceler. Birinci bölümde yardımcı fiiller olarak "et-, eyle-, buyur-, ol-" fiillerini zikreden yazar, bu konuda, "İşte yardımcı fiiller; Türkçe isimler, sıfatlar, sıfatlar-fiiller, mastarlar, Arapça ve Farsça mastar ve hasil-ı mastarlardan sonra gelerek birleşik fiil teşkilini sağlar" demektedir¹².

Bilgegil, "iki fiilin birleşmesiyle teşkil olunan birleşik fiiller"i, "ikinci birincisinin anlamını değiştirmek üzere, iki fiilin bir araya gelmesi" şeklinde tanımlayarak, fiilleri, "yeterlilik fiili (iktidarî fiil), tezlik fiili (ta'cili fiil), sürerlik fiili (istimrari fiil), yaklaşma fiili (mukarebe fiili)" olarak kısımlara ayırır¹³.

Yazar, "kaynaşma yoluyla teşkil edilen birleşik fiiller" bölümünde ise "Bazen fiil bazen -her ikisi birlikte kendi anlamları dışında kullanılmak üzere- isim soyundan bir kelime ile bir fiilin teşkil ettiği bileşik kelimelere bu ad verilir" dedikten sonra, örnek olarak "hasta düştü, duçar kalmadı, eziyet çekti" şekillerini veriyor.

Bilgegil, kaynaşma yoluyla teşkil olunan birleşik fiillerden bazılarının dilimizde deyim olarak kullanıldığını ifade ediyor. "Yüz sürdü, dil uzatır, el açmış" vs.

A. Von Gabain, *Alttürkische Grammatik*'te "kör-ü bil-, ayıt-u ıd-, bolgalı u-, yükün-ü ötün-", gibi örnekleri "Formenlehre (şekil bilgisi) bahsi içinde Modale Hilfsverben (modal yardımcı fiiller) adı ile ele almış,¹⁴ "alta-yu tur-, ay-u bir-, öl-üp bar-, küzet-ip tur-" gibi fiilleri ise "Deskriptive Verben (tasviri fiiller) olarak incelemiştir."

Gabain, "kıl-gu er-, kıl-mış bol-, kıl-ur bol-, kıl-gu bol-" gibi örnekleri "söz dizimi" bahsinin "kelime grupları" kısmında "Verbalkomposition (fiil birleşmesi)" adıyla ele almıştır.

Yine A. Von Gabain "Die Verbalkompositionen im Türkischen" adlı makalesinde¹⁵ fiil birleşmelerini üç grupta incelemektedir:

¹⁰ Banguoğlu, 1974, s. 488-494.

¹¹ Banguoğlu, s. 482-488.

¹² Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi*, Dergah yay., Ankara, 1963, s. 280.

¹³ Bilgegil, 1963: 280-281.

¹⁴ A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri (Alttürkische Grammatik)*, (çevr. 1988, s. 109-111).

¹⁵ A. Von Gabain, *Türk Dünyası Araştırmaları Yıllığı*, 1953, s. 1-28.

1. Bir esas fiille bir yardımcı fiilden meydana gelen birleşme: Gelmiş ol- gibi. Bu bölümde esas fiil çekimine tâbi tutulur. (verbun finutum) asıl anlam esas fiilindedir. Çekimli fiil olduğu için birleşmenin birinci tarafı bir isim hükmündedir. Ayrıca yardımcı fiil de kip ve şahıs ekleri alarak çekilir. "Gelecek idi, varır isem" gibi.

2. Yatıp dur-, okuyup dur- örneklerindeki gibi bir esas fiil ile ona eklenmiş bir tasvir fiilden meydana gelen birleşmeler: Bu durumda esas fiil bir zarf-fiildir. Birleşmedeki yardımcı fiil asıl anlamını kaybederek esas fiilin gösterdiği oluş ve kılışın tarzını tasvir etmektedir.

3. Bu grup yine esas fiil ile yardımcı fiil vazifesi gören başka bir fiilin birleşmesiyle meydana gelir. Esas fiil, zarf-fiil şeklindedir. Fakat ikinci fiil asıl anlamını kaybetmemiş, anlamca esas fiile yardımcı olmuştur. Asıl anlam ilk fiildedir. "Yuyunu başla-(yıkamaya başla-) gitmeyebilirsin" örneklerinde olduğu gibi.

C. Brockelmann, *Osttürkische Grammatik* adlı eserinde "et-, kıl-, bol-" gibi yardımcı fiillerin isimlerle teşkil ettiği "çin et-, kengeş kıl-, kabul kıl- vb." birleşik fiilleri "Die Stammbildung des Verbuns (fiil yapımı)" konusu içinde "verbalumschreibungen" adı altında ele almıştır¹⁶.

Aynı eserde iki tarafı da, yani gerundiumlu şekillerle "tur-, bol-, kal-, bar-, kel-, kir-, yaz-, yürü-, yat-, tüş-, un-, bil-, kör-, al-, bir-, ıd-, kod- ve şal-" yardımcı fiillerinin meydana getirdiği kelime ve grupları ise "söz dizimi" konusu içinde ve "Gerundien mit Hilfsverben (yardımcı fiillerle gerundiumlar" başlığı altında incelenmiştir.

R. Rüstemov, *Azerbaycan Dili Dialekt ve Şivelerinde Fe'l* adlı eserinin "mürekkab Fe'ller" bölümünde, meseleyi, geniş olarak ele alır¹⁷.

Rüstemov'a göre Türki Cumhuriyetlerdeki Türkologlar, bu konuda iki gruba ayrılır. V. M. Vasilov, N. P. Direnkova, N. A. Baskakov, N. T. Sawranbayev, A. A. Palmbah, A. Elekberov gibi dilciler, sadece zarf-fiillerle yapılan, yani iki tarafı da fiil olan grupları birleşik fiil kabul etmektedirler. A. N. Kononov, V. V. Reşetov, A. G. Gulamov, V. N. Hangildin, S. Ceferov, Z. Budagova ise iki tarafı fiil olanların yanında bir tarafı isim, bir tarafı fiil olanların yanında bir tarafı isim, bir tarafı yardımcı fiil olan grupları da birleşik fiil sayarlar.

Eserin bundan sonraki bölümlerinde, Azerbaycan birleşik fiil konusu hakkındaki görüşlerini tartışan R. Rüstemov, Azerî ağızlarındaki birleşik fiilleri inceleyerek, bunları "Her iki komponenti fe'l olan mürekkebe fe'ller" ve "Birinci komponenti ad, ikinci komponenti fe'l olan mürekkebe fe'ller" olarak ikiye ayırmaktadır.

A. Yoldaşev, *Analitiçeskie Formı Glagolav Tyurskih Yazıkah* adlı eserinde, bugünkü Türk şivelerindeki iki tarafı fiil olan birleşik fiillerin yanında "-ası kel-, -gan bol-, -r bol-" gibi birleşik çekimleri de incelemiştir¹⁸.

¹⁶ C. Brockelmann, *Osttürkische Grammatik*, 1916, s. 223-224.

¹⁷ R. Rüstemov, *Azerbaycan Dili Dialekt ve Şivelerinde Fe'l*, Baki, 1965, s. 151.

¹⁸ Ahmet B. Ercilasun, *Kutatgu Bilig Grameri*, -Fiil adlı eserinden naklen, Ankara 1984, s. 48.

Eylâ Karahan *Türkçede Söz Dizimi* adlı eserinde; birleşik fiilleri, "Bir hareketi karşılamak üzere bir arada bulunan kelimeler topluluğudur." diye ifade ettikten sonra bu tip fiilleri üçe ayırarak şu şekilde açıklar:

1. Bir isim unsuru ile bir yardımcı fiilden kurulan birleşik fiiller: Bu tip birleşik fiillerin kuruluşuna, "et-, ol-, yap-, eyle-, kıl-, bulun-, başla-" fiilleri, yardımcı fiil olarak katılır. Bu birleşik fiillerin isim unsuru, bir sıfat fiil olabilir. Sıfat fiil, "ol-" ve "bulun-" yardımcı fiilleriyle birleşir. Dost+ol- = dost ol-, yok+et- = yok et-, gezer ol-, vermiş bulun- gibi.

2. Bir fiil unsuru ile bir yardımcı fiilden kurulan birleşik fiiller: Bu birleşik fiillerde, ana fiil unsuru başta bulunur. Anlamı üzerinde bulunduran bu unsur, -a/-e, -ı/i, -u/-ü, -ıp/-ip/-up/-üp zarf fiil eklerinden birini taşır.

"Bil-, ver-, dur-, gel-, git-, kal-, koy-, gör-, yaz-" yardımcı fiilleri asıl fiile yeterlilik, ihtimal, tezlik, devamlılık, yaklaşma vb. anlamları kazandırır. Koşabil-, yazıver-, gezip dur- gibi.

3. Anlamca kaynaşmış birleşik fiiller: Bu birleşik fiiller, bir isim ve bir fiil unsurdan meydana gelir. İsim başta, fiil unsuru sonda bulunur. Unsurların biri veya hepsi, kendi sözlük anlamları dışında kullanılır. Para ye-, boş ver-, el koy-, türkü tuttur-, yatağa düş- örneklerinde olduğu gibi.

Bu konuyu işlerken Ergin, Banguoğlu, Ediskun, Bilgegil, Brockelmann, Karahan, Rüstemoğlu ve Öztürk'ün görüşlerine hayli yaklaşmış bulunarak birleşik fiillerdeki yardımcı fiilleri, "isimle birleşik fiil yapan yardımcı fiiller", "fiille birleşik fiil yapan yardımcı fiiller" ve "anlamca kaynaşmış birleşik fiiller" başlıkları altında inceledik.

Bu çalışmada 20. yüzyıl Uygur Edebiyatının önde gelen yazarlarından Zordun Sabir'in *Hire Derize (Buğlanmış Pencere)* kitabındaki "Tuman" adlı uzun hikâyesi cümle yapısı bakımından incelenmiştir. Aşağıda yer alan örneklerin hepsi adı geçen eserden alınmıştır.

1. İsim + Yardımcı Fiil Kuruluşundaki Birleşik Fiiller:

Bir isim ile bir yardımcı fiilden kurulan birleşik fiillerdir.

Bir isimle birleşik fiil yapan yardımcı fiiller Türkiye Türkçesinde "et-, ol-, yap-, eyle-, bulun-, kıl-, başla-"tır. "Et-, eyle-, kıl-, yap-" fiilleri geçişli birleşik fiiller; "ol-, bulun-" fiilleri de geçişsiz birleşik fiiller yapar. "Başla-" fiili, -mak/-mek'li hareket isimleriyle birleşik fiiller kurar. Bu birleşik fiillerde hareket ismi, yaklaşma eki (-a/-e) taşır.

Buna karşılık Uygur Türkçesi yardımcı fiil açısından Türkiye Türkçesinden çok daha zengindir. Çok zengin olan bu yardımcı fiiller bol bol kullanılmaktadır.

Uygur Türkçesinde, isimlerden, bazen de bir sıfat-fiilden sonra gelerek, birleşik fiil yapan yardımcı fiiller: al- "almak", baq- "bakmak", bar- "varmak, gitmek", başla- "başlamak", ber- "vermek", püt- "tükenmek", bol- "olmak", çık- "çıkmaq", kal- "kalmak", kel- "gelmek" ket- "gitmek", kir- "girmek", kör- "görmek", koy- "koymak", otur- "oturmak", öt- "geçmek", sal- "bırakmak", taşla- "indirmek", tur- "durmak", çüş- "inmek, düşmek", yat- "yetişmek", yür- "yürümek".

Aşağıdaki örnekler metindeki kullanım sırasına göre verilmiştir. Metnimizde Uygur Türkçesinde kullanılan yardımcı fiillerin en işlek olanlarından az işlek olanına kadar hemen hemen hepsi yer almıştır. Bunlardan başka metnimizde kullanılmayan şu iki yardımcı fiil de bugünkü Uygur Türkçesinde oldukça çok kullanılmaktadır.

"çekmek"; azap çek- (azap çekmek), ahu-zar çek- (feryad etmek), cefa çek- (cefa çekmek).

"eylemek"; bayan eyle- (beyan eylemek), hezir eyle- (hazırlamak), kasemyad eyle- (yemin etmek).

a. Yardımcı fiili "ber-" olan birleşik fiiller:

mukapat ber-	"mükafat ber-"
vede ber-	"söz ver-"
eķil ber-	"akıl ver-"
cavab ber-	"cevap ver-"
payda ber-	"fayda ver-"
téléfon ber-	"telefon aç-"
zerbe ber-	"darbe ver-"

b. Yardımcı fiili "al-" olan birleşik fiiller:

ķerz al-	"borç al-"
payda al-	"kâr al-"
cerimane al-	"ceza al-"
yadıĝa al-	"hatırla-"

c. Yardımcı fiili "bol-" olan birleşik fiiller:

aşık bol-	"aşık ol-"
kul bol-	"kul ol-"
bay bol-	"zengin ol-"
pakiz bol-	"temiz ol-"
razı bol-	"razı ol-"
ķayıł bol-	"boyun eğ-, kabul et-, hayran kal-"
ige bol-	"sahip ol-"
razi bol-	"razi ol-"

payda bol-	"fayda ol-, kâr ol-"
heyran bol-	"hayran ol-"
huşal bol-	"memnun ol-"
peyda bol-	"meydana gel-"
öç bol-	"düşman ol-, nefret et-"
mest bol-	"mest ol-"
mohtac bol-	"muhtaç ol-"
halak bol-	"mahvol-"
gayib bol-	"kaybol-"
mecbur bol-	"mecbur ol-"

ç. Yardımcı fiili "et-" olan birleşik fiiller:

yok et-	"kaybetme-"
---------	-------------

d. Yardımcı fiili "kil-" olan birleşik fiiller:

kul kil	"kul yap-"
teğ-dim kil-	"takdim et-"
devet kil-	"davet et-"
hizmet kil	"hizmet et-"
kurban kil	"kurban et-"
küreş kil	"mücadele et-"
erz kil	"şikayet et-"
hürmet kil	"hürmet et"
tova kil	"tövbe et-, pişman ol-"
razi kil	"razı ol-"
hés kil	"hissetme-"
musadire kil	"müsadere et-"
tapavet kil	"kâr et-"
heriket kil	"hareket et-"
qobul kilma-	"kabul etme-"
pulşayman kil	"pişman ol-"
behrimen kil	"kazanç sağla-"
nesihet kil	"nasihat et-"
hiyanet kilme-	"ihamet etme-"
serp kil	"sarf et-"
şeret kil	"işaret et-"
arzu kil	"arzu et-"
höküm kil	"hükmet-, emret-"
yardem kil	"yardım et-"
tesir kil	"tesir et-"
bizar kil	"bıktır-, bezdir-"
havale kil	"havale et-"

salam kıl	"selam et-, selam ver-"
tene kıl	"sitem et-"
gep kıl	"söyle-, söz et-"
biaram kıl	"rahatsız et-"
icra kıl	"icra et-"
mecbur kıl	"mecbur et-"
inkas kıl	"inkas et-, yankı ver-"
yok kıl	"yok et-"
hücüm kıl	"saldır-"

e. Yardımcı fiili "koy-" olan birleşik fiiller:

telep koy-	"iste-"
yol koyma-	"izin verme-"
solak koy-	"hapse at-, hapset-"
yol koy-	"izin ver-"

f. Yardımcı fiili "kör-" olan birleşik fiiller:

ticaret kılip kör-	"ticaret yap- (ticareti denemek)"
--------------------	-----------------------------------

g. Yardımcı fiili "sal-" olan birleşik fiiller:

tonumaska sal-	"tanımazlıktan gel-"
kulak sal-	"kulak ver-, dinle-"
işka sal-	"işe koy-, (çalıştırmak)"
yolğa sal-	"yolcu et-, yolla-, gönder-"

h. Yardımcı fiili "sür-" olan birleşik fiiller:

yem sür-	"geçimini sağla-"
----------	-------------------

ı. Yardımcı fiili "tart-" olan birleşik fiiller:

dikkatini tart-	"dikkatini çek-"
-----------------	------------------

i. Yardımcı fiili "nur-" olan birleşik fiiller:

dolisığa ur-	"sirtına vur-"
--------------	----------------

j. Yardımcı fiili "kel-" olan birleşik fiiller:

barlıkka kel-	"meydana gel-"
kararığa kel-	"karar ver-"
hûlasıge kel-	"sonuca var-"

k. Yardımcı fiili "kal-" olan birleşik fiiller:

aç kal-	"aç kal-"
heyran kal-	"hayran kal-"
çidiğuşlik kalma-	"tahammülü kalma-"
tağiti kalma-	"takati kalma-"

2. Fiil + Yardımcı Fiil Kuruluşundaki Birleşik Fiiller:

Uygur Türkçesinde bu tür birleşik fiillerde, asıl fiil yardımcı fiile umumiyetle "-p" zarf fiili, az ölçüde ise -a/-e, -y zarf fiil ekleriyle bağlanmaktadır. Asıl unsuru birinci fiil teşkil eder. Yardımcı fiil, asıl fiilin gösterdiği hareketin tarzını ifade etmekle birlikte, kendi manasını da tamamen kaybetmeyerek birleşik fiile yarı tasvirî bir mana katar. Bundan dolayı Uygur Türkçesinde yardımcı fiil sayısı oldukça fazladır.

Bu tip birleşik fiillerin teşkilinde kullanılan yardımcı fiiller, "al-, bak-, bar- (varmak, gitmek), başla-, ber- (vermek), püt- (tükenmek), bol- (olmak), çık-, kal-, kara- (bakmak), kel-(gelmek), ket-(gitmek), kir- (girmek), kör- (görmek), koy-, otur- (oturmak), öt- (geçmek), sal- (bırakmak), taşla- (indirmek, düşürmek), tur- (durmak), çüş- (inmek, düşmek), yat- (yetişmek), yür- (yürümek) fiilleridir.

Asıl fiildeki harekete tesir edişlerine göre bu yardımcı fiilleri, yeterlilik (-a/-e-y al-), imkân verme (-p bol-), başlama (-a/-e,-y başla-), süreklilik (-p otur-/tur-/yat-/yür-), deneme (-p bak-/kör-/kara-), tam yapılma (-p çık-/ket-/taşla-) ve tezlik- engelsizlik (-a/-e,-y ber-) gibi ana başlıklar altında toplar.

a. Yeterlilik:

Yeterlilik ifadesi taşıyan birleşik fiiller, Uygur Türkçesinde ünlü ile biten fiillere -la, -le veya -yala, -yele ekinin getirilmesiyle, ünsüz ile biten fiillere ise -ala, -ele ekinin getirilmesiyle karşılanır. Fiilin yeterlilik şekline olumsuzluk eki -ma, -me getirildiğinde ek -al, -el şekline girer. Bütün bu ekler -a, -e zarf fiil ekinin al- yardımcı fiili ile kaynaşması sonucu ortaya çıkmıştır.

oқuyala-	"okuyabil-"
bolala-	"olabil-"
işlitele-	"çalıştırabil-"
қilala-	"yapabil-"
қilalma-	"yapama-"
bérele-	"verebil-"
ayrivalalma-	"ayırama-"
tapala-	"bulabil-, kazanabil-"
külele-	"gülebil-"
tökele-	"dökebil-"
uzitala-	"uğurlayabil-"
baralma-	"gideme-"
yaşiyalma-	"yaşayama-"
қalala-	"kalabil-"
sakliyalma-	"saklayama-"
boysundurala-	"kontrol edebil-"
égildurele-	"eğdirebil-"

salala-	"koyabil-"
uhliyalma-	"uyuyama-"
kedirliyele-	"değer verebil-"
çidiyalma-	"dayanama-"
yandurala-	"çevirebil-"
yétele-	"yetebil-"
yétildürelme-	"yetiştireme-"
oñşiyalma-	"onarılama-"
körüşelme-	"görüşeme-"
kirele-	"girebil-"
érişele-	"kazanabil-"
soriyala-	"sorabil-"

Ayrıca, bol- "olmak" yardımcı fiilinin -p ekli zarf-fiile imkân verme ifadesi katığı görülür.

Yardımcı fiili "bol-" olan birleşik fiiller:

ķilip bol-	"anlatacak ol-"
taķilip bol-	"kapanacak ol-"
dep bol-	"söyleyecek ol-"
bilip bol-	"öğrenecek ol-"

b. Tezlik:

a) ber- yardımcı fiilinin -a, -e zarf fiil ediyle kaynaşması sonucu ortaya çıkan -iver-, -ver- şekli ile tezlik ifadesi karşılanır. Ünsüz ile biten fiillere -iver-, ünlü ile biten fiillere ise -ver- şekli getirilir. Bu ek de -a, -e zarf fiili ile ber- yardımcı fiilinin kaynaşması sonucu ortaya çıkmıştır.

ötküzüver-	"geçiriver-"
liñşitiver-	"sallayiver-"
taşlivér-	"ativer-"
ķiliver-	"yapiver-"
dever-	"diyiver-"
davamlaşturuvér-	"devam ediver-"

b) ber- (vermek) yardımcı fiili -p ekli zarf fiile tezlik anlamı verir. Bu şeklin kullanımı oldukça geniştir.

Yardımcı fiili "ber-" olan birleşik fiiller:

sélip ber-	"çıkartiver-"
ekilip ber-	"getiriver-"
ķilip ber-	"yapiver-"
sanap bér-	"sayiver-"
yigip bér-	"toplayiver-"

taşlap ber-	"bırakıver-"
hel kılip ber-	"kurtarıver-"

c. Süreklilik:

Süreklilik ifadesini karşılayan asıl şekil, yat- yardımcı fiilinin -a, -e zarf fiili ile kaynaşması sonucu ortaya çıkan -vat-, -ivat-, -uvat-, -üvat- eki ile yapılır:

uhlavat-	"uyuyakal-"
tölivat-	"ödeyedur-"
kılivat-	"yapadur"
örüvat-	"öredur-"
çıkırvat-	"çıkıradur-"

Bundan başka daha yaygın bir kullanıma sahip olan, tur- "durmak", oltur- "oturmak", yür- "yürümek" ve yat- "yetişmek" yardımcı fiilleri -p ekli zarf fiile süreklilik ifadesi katar.

c. 1. Yardımcı fiili "tur-" olan birleşik fiiller:

kütüp tur-	"bekleyedur-"
qarap tur-	"bakadur-"
sürkilip-yamişip tur-	"sürünüp, sırnaşıp dur-"
kélip tur-	"geledur-"
méñip tur-	"gidedur-"
nurlinip tur-	"nurlanıp dur-"
körünüp tur-	"görünüp dur-"
çekip tur-	"çekip dur-"
körüp tur-	"görüp dur-"
boşıtıp tur-	"boşaltadur-"
kirip-çikip tur-	"girip çıkadur-, (girip çıkmak)"
çikip tur-	"çıkadur-"

c. 2. Yardımcı fiilli "oltur-" olan birleşik fiiller:

bérip oltur-	"gidip otur-"
çiplişip oltur-	"yapışıp otur-"
sürgilip oltur-	"yanaşıp otur-"

c. 3. Yardımcı fiilli "yür-" olan birleşik fiiller:

timiskilap yür-	"arayadur-"
kılip yür-	"yapadur-"
toşup yür-	"taşıyadur-"
yalvarup yür-	"yalvaradur-"

Bunlardan başka -p kal- "kalmak" ve -p koy- "koymak" yardımcı fiillerinin asıl harekete süreklilik ifadesi kattığı örnekler de oldukça fazladır.

c. 4. Yardımcı fiili "kal-" olan birleşik fiiller:

uhlap kal-	"uyuyakal-"
könüp kal-	"alışıp kal-, (alışagel-)"
kilip kal-	"yapadur-"
körüp kal-	"görüp kal-, (bakaçal-)"
añlap kal-	"duyup kal-"
sakiyip kal-	"iyileşedur-"
mest bolup kal-	"mest olup kal-, (sarhoş olmak)"
untup kal-	"unutup kal-(unutmak)"
saklap kal-	"saklayadur-"

c. 5. Yardımcı fiili "koy-" olan birleşik fiiller:

ötküzüp koy-	"geçirip koy-"
bérip koy-	"verip koy-, (vermek)"
üzüp koy-	"kesip koy-, (kesmek)"
teyyarlap koy-	"hazırlayıp koy-"
kikip koy-	"yapıp koy-"
yaqlap varkirap koy-	"bağır-"
karap koy-	"bak-"
kozgap koy-	"harekete geçir-"
saklap koy-	"sakla-"
téttitip koy-	"tattır-"
söyüp koy-	"öp-"

Uygur Türkçesinde, asıl fiil yardımcı fiile -p zarf-fiili ekiyle bağlanan diğer yardımcı fiiller ise şunlardır:

d. Yardımcı fiili "kel-" olan birleşik fiiller:

élip kel-	"alıp gel-"
bérip kél-	"gidip gel-"
konup kél-	"konup kal-, (kalmak)"
kirip kel-	"gir-"
bolup kel-	"ol-"
kirip kel-	"gir-"
bérip yoklap kel-	"ziyaret et-, (ziyaret edip gelmek)"
ötküzüp kel-	"geçir-"

h. Yardımcı fiili "ket-" olan birleşik fiiller:

kurup ket-	"kuruyup git-"
kéçip két-	"kaçıp git-"
yürüyüp ket-	"yürüyüp git-"
kañkip çikip ket-	"sıçrayıp, çıkıp git-"

azlap két-	"azalıp git-"
köyüp ket-	"yanıp git-"
turup ket-	"gidip dur-"
kutulup két-	"kurtulup git-"
çikip ket-	"çıkıp git-"
élip ket-	"alıp git-"
örülüp két	"yıkılıp git-,"
kimildap ket-	"kımıldayıp git-"

i. Yardımcı fiili "kir-" olan birleşik fiiller:

başlap kir-	"getir-"
-------------	----------

m. Yardımcı fiili "kara-" olan birleşik fiiller:

tikilip kara-	"dikilip bak-, (bakakalmak)"
---------------	------------------------------

ö. Yardımcı fiili "çüş-" olan birleşik fiiller:

domilap çüş-	"yuvarlanıver-"
--------------	-----------------

3. Anlamca Kaynaşmış Birleşik Fiiller:

Metnimizde, bunlardan başka, aslında yardımcı fiil olarak kullanılmayan bazı fiillerin deyimleşmiş şekiller içinde yardımcı fiil gibi kullanıldıkları ve birleşik fiil meydana getirdikleri görülmektedir. Bunların sayıları oldukça fazladır. Bu birleşik fiiller, bir isim ve bir fiil unsurundan meydana gelir. İsim başta, fiil unsuru sonda bulunur. Unsurların biri veya hepsi kendi sözlük anlamları dışında kullanılır. Bunların bir kısmı deyimleşmiştir. Türkiye Türkçesinde bu tür birleşik fiiller "Anlamca Kaynaşmış Fiiller" adı altında toplanmıştır.

rol oyna-	"rol oyna-"
köñül aç-	"gönül eğlendir-"
türmige kir-	"hapse gir-"
égiz aç-	"ağız aç-; iste-"
qol soz-	"el uzat-"
aram tap-	"dinlen-, huzur bul-"
qesem iç-	"yemin et, and iç-"
iane yig-	"yardım top-"
tayak yé-	"dayak ye-"
közini çekip tur-	"gözünü al-, (ışığın gözü rahatsız etmesi)"
qonguraq çiriñli-	"zil çal-"
méhman başlap bar-	"misafir getir-"
tamqa bas-	"damga bas-"
tokquz tolgıki biraqla tut-	"dokuz sancısı birden tut-"
közini bağla-	"gözünü bağlama-; kandır-"

hét yaz-	"mektup yaz-"
yoldin az-	"yoldan çık-"
ömri yet-	"ömrü yetme-"
tañ at-	"şafak sök-"
baş kıatur-	"zihnini karıştır-, zihnini yor-"
davamlaştur-	"devam ettir-"
imkân tap-	imkân bul-"
kol üz-	"el çek-"
iane topla-	"yardım topla-"

Ayrıca bazı zarf-fiiller yardımcı fiillerin önüne geçerek birleşik fiil teşkil ederler. Metnimizde oldukça çok kullanılan bu tür yardımcı fiiller Türkiye Türkçesinde "Eylemsinin ek fiille oluşturduğu birleşik fiiller" olarak geçmektedir.

Uygur Türkçesinde bunların en çok kullanılanları: -gili, -gili, -kili, -kili, (-gini, -gini) ekleridir.

1. Bu zarf fiil eki umumiyetle -gili, -gili, -kili, -kili, bazen de -gini, -gini şeklinde ünsüz uyumuna uygun olarak kullanılır. Bu zarf fiil, daha çok, asıl fiildeki hareketin meydana geliş sebebinin gösterir.

bérgili tur-	"vermeye durmak"
toşugili çık-	"taşımaya çıkmak"
hizmet kilgili kel-	"hizmet vermeye gelmek"
yığkili kel-	"toplamaya gelmek"
cavab bergili kelme-	"cevap vermeye gelmemek"

2. Diğer bir fonksiyonu ise asıl fiildeki hareketten önce yapılmış bir hareketi bildirir.

-gili, -gili zarf fiili bol- "olmak" yardımcı fiili ile birlikte imkân bildirir.

añligili bolma-	"duymak mümkün değil" (duyamamak)
bolgili bolma-	"olmak mümkün değil, (olamamak)"
sétivalgili bolma-	"satın almak mümkün değil, satın alamamak)"
sétivalgili bol-	"satın almak mümkün, (satın alabilmek)"
kilgili bol-	"yapmak mümkün, (yapabilmek)"
kutkuzgili bolma-	"kurtarmak mümkün değil, (kurtaramamak)"
tügetkili bolma-	"bitirmek mümkün değil" (bitirememek)

-gusi, -güsi, -kusi, -küsi ekleriyle türeyen ortaçlara "gelmek" fiili getirilerek yapılan birleşik fiiller, bir eylemin yapılmasına duyulan isteği anlatır.

añligusi kelme-	"dinleyesi gelmemek"
-----------------	----------------------

işengüsi kelme-	" <i>inanası gelmemek</i> "
ayrilgusi kelme-	" <i>ayrılması gelmemek</i> "
ketküsi kelme-	" <i>gidesi gelmemek</i> "

Sonuç: Bu çalışmanın neticesi olarak bugünkü Uygur Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki şu farklılıkları söyleyebiliriz.

Bir isim unsuru ile bir yardımcı fiilden kurulan birleşik fiillerden; Türkiye Türkçesinde en çok kullanılan yardımcı fiiller "et-" ve "ol-" tır.

Uygur Türkçesinde en çok kullanılan yardımcı fiiller ise; "kıl-, bol-, ber-, al-, koy-, sal-, kel-, kal-"tır.

Türkiye Türkçesinde en geniş ölçüde kullanım sahasına sahip olan yardımcı fiil "et-"; Uygur Türkçesinde oldukça az kullanılmaktadır. "et-" yardımcı fiilinin yerini Uygur Türkçesinde "kıl-" yardımcı fiili almaktadır. Türkiye Türkçesinde son derece kısıtlı bir kullanımı olan "kıl-" yardımcı fiili Uygur Türkçesinde oldukça geniş bir kullanım sahasına sahiptir.

Türkiye Türkçesinde (isim + yardımcı fiil) birleşik fiillerin yazılışında şu kurallar geçerlidir:

a) Bir isim soylu kelime ile yardımcı fiilin birleşmesi sırasında, herhangi bir ses değişmesine uğramıyorsa, bu birleşik fiiller ayrı yazılır.

rica + et- = rica et-, memnun + ol- = memnun ol-

b) Bir isim soylu kelime ile yardımcı fiilin birleşmesi sırasında, isim soylu kelime ikinci hecesindeki ünlüyü düşürür, bu birleşik fiiller bitişik yazılır.

Kayıp + ol- = kaybol-, sabır + et- = sabret-

c) Yardımcı fiille son sesi ünsüz olan tek heceli isim soylu kelimelerin birleşmesi sırasında, isim soylu kelimenin sonundaki ünsüz ikilenir. Bu birleşik fiiller bitişik yazılır.

his + et- = hisset-, af + et- = affet-

Uygur Türkçesinde böyle bir kuralın varlığından bahsetmemiz mümkün değil. Bir isimle bir yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller genel olarak ayrı yazılmaktadır.

gayib bol-, hés kıl-

b) Bir fiil unsuru ile bir yardımcı fiilden kurulan birleşik fiiller: Türkiye Türkçesindeki fiil+yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller; yeterlilik, fiil tabanlarına "-ebilmek", tezlik; "-ivermek", süreklilik; "-edurmak, -ekalmak, -egelmek", yaklaşıma; "eyazmak" getirilerek yapılır.

Uygur Türkçesinde ise; asıl fiildeki harekete tesir edişlerine göre bu yardımcı fiilleri, yeterlilik (-a/-e,-y al-), imkân verme (-p bol-), başlama (-a/-e,-y başla-), sü-

reklilik (-p oltur-/tur-/yat-/yür-), deneme (-p bak-/kör-/kara-), tam yapıлма (-p çık-/ket-/taşla-) ve tezlik-engelsizlik (-a/-e,-y ber-) gibi ana başlıklar altında toplanır.

Birleşik fiil teşkili sırasında Uygur Türkçesinde bazı ses değişme ve benzeşmelerinin (okup+yat->okuvat-, saylap+al->saylaval-2) görüldüğü şekillerin yanı sıra, -l- düşmesi sonucu meydana gelen ses değişimleriyle tek bir fiil intibasını uyandıran şu şekiller de bulunmaktadır:

apçık~epçik- "dışarı çıkmak, götürmek" (alıp çık-),
 apkaç~epkaç~éçik- "kaçmak, gözden kaybolmak," (<alıp kaç-),
 épkel~ekkel~ekel- "getirmek, doğurmak" (<alıp kel-)
 ekket- "götürmek" (<alıp ket-),
 ekkir "getirmek dahil etmek" (<alıp kár-)
 epper- "vermek, takdim etmek" (<alıp ber-),
 képçal- "kalmak" (<çalıp çal-).

Bütün bu örneklerin bir hikâyede kullanılmış olması Uygur Türkçesindeki "Birleşik Fiiller" in zenginliğini ve kullanım sahasının genişliğini göstermeye yeterlidir.

Batu Türkçesi olan Türkiye Türkçesi ile Doğu Türkçesi olan bugünkü Uygur Türkçesi arasında özellikle fonetik bakımdan farklılıklar görülmektedir. "Birleşik Fiiller" konusunda ortaya çıkan değişikliklerin bir kısmı da fonetik farklılıktan kaynaklanmaktadır. Doğu Türkçesi olan Uygur Türkçesi eski Türkçe geleneklerine bağlı olarak birçok Eski Türkçe unsuru muhafaza etmiştir. Bunun yanında Uygur ağız hususiyetlerinin yazıya değiştirilmeden geçirilmesi de ayrılıklara bir sebeptir. Birbirlerine çok uzak topraklarda yaşayan, ayrı siyasî idarelere, ayrı sosyal çevrelere ve ayrı kültür merkezlerine mensup olmaları ve de belli devirlerde bu iki saha arasındaki kültürel temasların kesilmesi bu iki şive arasındaki farklılığın artmasına sebep olmuştur.

Birbirinden uzak ve değişik coğrafyalarda gelişmesini sürdüren bir dilde bu değişimlerin olması son derece doğaldır.